

FIGYELŐ

Beszámoló egy sikeres restitúciós eljárásról: a visszatért Nervus opticus. 2025 nyarán érkezett haza az Egyesült Államokból egy, a második világháború végén, az Eötvös Collegium könyvtárából eltűnt kötet. Mind térben, mind időben hosszú utat járt be: 1675-ös megjelenésétől napjainkig, a bécsi nyomdából Nagyszombatba, onnan Pozsonyon át Budapestre, majd Münchenen át egészen New Yorkig (és ezek csupán a fellelhető források alapján feltárt helyszínek).

A mű maga nem ritkaság, Magyarországon is megtalálható több közgyűjteményben. Két variánsát ismerjük: az egyik ajánlása Szelepcény György esztergomi érseknek (ilyen a miénk is), a másik Karl von Liechtenstein-Kastelkorn olmtüzi püspöknek szól.

Teljes leírása¹:

Nervus Opticus Sive Tractatus Theoricus, In Tres Libros Opticam Catoptricam Dioptricam Distributus : In quibus radiorum a lumine, vel obiecto per medium Diaphanum processus, Natura, Proprietates, & Effectus, selectis, & rarioribus Experimentiis, Figuris, Demonstrationibusque exhibentur / Authore P. Zacharia Traber, Styro Martiaffluensi, Societatis Jesu Sacerdote
Viennæ Avstriæ, Typis Joannis Christophori Cosmerovij, Sac. Cæs. Majest. Typographi Aulici, Die XXIV. Aprilis, Anno M. DC. LXXV.

Példányunk kötése korabeli fehér pergamen, középen Szelepcény György supralibrosával, csupán a szalagokat cserélték/pótolták valószínűleg nemrég. Jó állapota, gyönyörű metszetei miatt magas áron eladható a külföldi műtárgypiacon.

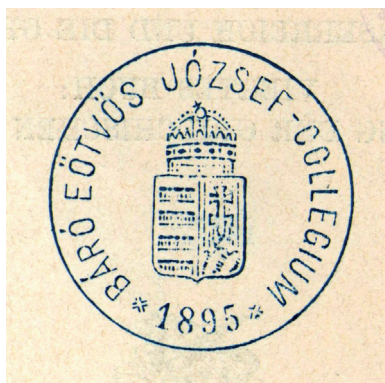
A műről, szerzőjéről és magyar vonatkozásairól Ecsedy Anna művészettörténész kutatásaiból tudhatjuk meg a legtöbbet, itt csak a legfontosabbakat említem: Zacharias Traber (1611–1679) jezsuita szerzetes műve három könyvre tagolódik: optikára (fénytán), katoptrikára (visszavert fény, azaz a tükröződés tudománya) és dioptrikára (sugártöréstan). A gazdagon illusztrált kötet címlapképét Tobias Sadeler rézmetsző (1641?–1679 körül) készítette, és valószínűleg az ő műhelye kivitelezte az ábrákat tartalmazó táblákat is. Traber a műben az optika tudományának alapvető tudnivalóin túl személyes tervezői tapasztalataira alapozva, bonyolult katoptrikai kombinációk gyakorlati megvalósíthatóságát is elemzi. Pótolhatatlan forrás a pozsonyi érsekkert egykori képének rekonstrukciójához, hiszen Lippay György érsek megbízásából Traber döntő szerepet játszott a kert berendezésében, a különleges technikai megoldások megtervezésében, kivitelezésük irányításában.²

¹ *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: VD17 32:701326B, <https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/CMD?ACT=SRCHA&IKT=8079&TR-M=%2732:701326B%27>

² ECSEDY 2013, 171–232.

2022 márciusában vette észre a New York-i Martayan Lan antikvárium online kínálatában Kiss Farkas Gábor irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi docens a kötetet. Figyelmét az keltette fel, hogy az ismertető szerint a címlapon a nagyszombati jezsuita kollégium tulajdonosi bejegyzése szerepel. Azonnal felhívta erre az ELTE Egyetemi Könyvtár munkatársainak figyelmét, hiszen a nagyszombati könyvtár nagy része a jezsuita rend feloszlatása után, 1777-ben Budára (majd rövidesen Pestre) költözött, a mai egyetemi gyűjtemény alapja lett.

Az Egyetemi Könyvtár vezetője rögtön belső vizsgálatot indított, s miután saját példányukat nem találták – feltételezve, hogy az ő eltűnt könyvük bukkant fel – felvette a kapcsolatot az amerikai antikváriummal. A levélváltás során kiderült, hogy a címlapverzón egy bélyegző nagyon halvány, elmosódott körvonala látszik, ezért multispektrális képalkotó vizsgálatot (MSI) kért annak láthatóvá tételére. A rekonstruált kép azonban nem a várt eredményt hozta: nem az Egyetemi Könyvtár, hanem az Eötvös József Collegium régi bélyegzője sejtett fel. A kötetből minden más, az egykori collegiumi tulajdonra utaló jelzést eltüntettek: az utolsó oldali bélyegzőt és a címlap jobb felső sarkába írt leltári számot és szakjelzetet csupán a papír némileg világosabb árnyalata, enyhe benyomódása jelzi az avatott szem számára.

1. ábra. Az Eötvös József Collegium bélyegzője

A történetnek az Eötvös Collegium bélyegzőjének előtűnéséig, így a jogutód Irodalomtudományi Intézet mint tulajdonos színre lépéséig tartó állomásait részletesen bemutatta Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója 2022 szeptemberében a *Hagyományok és kihívások X. Országos Könyvtárszakmai Nap* nyitóelőadásában, mely azóta nyomtatásban is megjelent.³

Rövid kitérő arról, miért az Irodalomtudományi Intézet kapja vissza az egykori Eötvös Collegium kötetét: Az 1895-ben, a minőségi tanárképzés céljával alapított Eötvös Collegium magas követelményei teljesítéséhez a kezdetektől színvonalas könyvtárat igyekezett biztosítani, melynek felbecsülhetetlen tudománytörténeti értékét máig az adja, hogy alapításától a legkiválóbb tudós tanárok tanácsai alapján fejlesztették állományát, valamint hogy páratlan magángyűjteményekkel, ajándékokkal gazdagodott.

A Rákosi-rendszer azonban a Collegiumot is megszüntette, 1950 szeptemberétől az épület a Tanfolyamellátó Nemzeti Vállalat irányítása alá került (20. sz. diákszálló néven a korábbi 100 helyett

³ KULCSÁR SZABÓ 2023, 13–28.

nem ritkán 400–450 hallgatóval). „A könyvtárat csak a nagy tekintélyű volt collegisták közbelépésével sikerült az Akadémiai Könyvtár fiókjaként megőrizni” – írta Keresztury Dezső visszaemlékezésében.⁴ Hivatalosan 1950. október 1-jével a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik osztályává vált, majd 1956-tól a megalakuló Irodalomtudományi Intézet kezelésébe került.

Visszatérve kötetünkhöz: a restitúciós eljárás elindításához a collegiumi bélyegzőn túl szükség volt minden olyan fellelhető dokumentumra, mely igazolja, hogy a könyv egykor az intézmény tulajdonában volt. A régi cédulakatalógusokban nem találtam nyomát, ahogy az 1950 utáni (már MTA) törlési-, illetve más intézményeknek átadott könyvjegyzékekben sem, ezért az egyetlen járható út az eredeti leltárnaplók alapos átvizsgálása maradt 1895-től kezdve. Ez csaknem 40 ezer cím ellenőrzését is jelenthette volna – szerencsére kb. 2 órai munka után, a 6910-es leltári számnál megtaláltam a művet.

A leltárnapló bejegyzése szerint a kötetet 1903-ban, „a pozsonyi kir. kath. főgymnasium Régi Könyvtárának duplumaiból” kapta ajándékba a Collegium. E „Régi Könyvtár” eredetileg az 1626-ban, Pázmány Péter által alapított pozsonyi jezsuita kollégium könyvtára volt,⁵ s bár innen is leválogatta Kovachich Márton György a legértékesebb köteteket az Egyetemi Könyvtár számára⁶ 1782-ben, a jezsuita rend feloszlása után (ekkor kerültek oda az utóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően fellelt, Pázmány Péter magánkönyvtárából származó kötetek⁷), de még így is jelentős gyűjtemény maradt a továbbiakban katolikus gimnáziumként működő intézményben egészen 1919-ig.

S hogy hogyan kerülhetett könyvünk Pozsonyba? Az 1777-es Budára költözés után Nagyszombatban maradt könyvek egy részét szétszórták környékbeli iskoláknak, más részük a Nagyszombati Akadémia tulajdonába került, majd annak nem sokkal későbbi (1784) Pozsonyba, a klarissza kolostor épületébe költözésével a szintén ott működő gimnázium „régii könyvtárába” olvadtak be kötetei.⁸

Még egy gondolat a nagyszombati eredet kapcsán: a fennmaradt egykori könyvjegyzékek Traiber 1675-ös művének több példányát is felsorolják fehér pergamen kötésben.⁹ Ezek közül – mivel feltüntették a bekerülés évét is – kötetünk a legelső (még nyomtatása évében) Nagyszombatba került példány, a többi mind későbbi (1680 és 1720 között).

Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium első igazgatója a pozsonyi katolikus gimnázium diákja volt egykor, szoros kapcsolatot ápolta alma materével, ezért kaphatott értékes köteteket az akkor már régóta komoly helyhiánnyal küzdő iskolától.¹⁰ (Traiber művén kívül egy 1626-os Káldi-Bibliát, Káldi György 1631-es prédikációgyűjteményét, Baróti Szabó Dávid szótárait, valamint – Bartoniek tudományos érdeklődésének megfelelően – fizikai tárgyú munkákat.) Schönvitzky Bertalannak a gimnázium és a régi könyvtár történetét feldolgozó munkájának nálunk ma is őrzött példányát Bartoniek Géza ajándékozta az Eötvös Collegium könyvtárának.¹¹

⁴ KERESZTURY 1989, 83, Markó 2010, 226–241.

⁵ SCHÖNVITZKY 1896, 24–46.

⁶ SCHÖNVITZKY 1896, 401–403.

⁷ KNAPP 2017, 135–161, KNAPP 2013, 852–859.

⁸ SCHÖNVITZKY 1896, 403–404.

⁹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 2, 1997, 338, valamint *Catalogus novus librorum Collegii Tirnaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini MDCXC. servato ordine alphabetico* ... 2 tom. Nagyszombat, 1690–1773. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, EK MS J 2/1–2.

¹⁰ A gimnáziumi értesítőkből 1899-től csillan fel az új épület reménye, mert a régi: „Célszerűtlen, egészségtelen, nem iskolának szánt régi kolostor!” – *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium értesítője* 1901, 16. Végül 1908-ra készül el Lechner Ödön tervei alapján a gyönyörű szecessziós új épület a belvárosban, mely ma is a (sok névváltozáson átment) gimnázium székhelye.

¹¹ SCHÖNVITZKY 1896, leltári száma 17.276. A pozsonyi könyvtár 17. századi kéziratos könyvjegyzékeinek fennmaradása is Schönvitzky Bertalan érdeme, ma az egri Dobó István Vármúzeum

A collegiumi könyvtár zárt volt, kölcsönözni nem lehetett, külső olvasók nem látogathatták, ezért valószínűleg csak a háború végén, az ostrom alatt, vagy az azt követő hónapokban kerülhetett ki a kötetünk a gyűjteményből. A háborús károkat felmérő első teljes állományellenőrzés 1947–1949 között zajlott, a záró jegyzőkönyvhöz¹² kapcsolt hiánylista 13. oldalán szerepel Traber műve. A restitúciós eljárás szempontjából fontos volt, hogy a hiánylistán (nem törlési listán!) szereplő köteteket – bízva esetleges előkerülésükben – nem törölték a leltárnaplóból, csupán darabszámát és értékét húzták át.

„A Collegium épületét az ostrom alatt egy nagy légibomba- (valószínűleg összeláncolt), két kisebb légibomba-, két fel nem robbant légibomba-, több ágyúlövedék- és számtalan aknatalálat érte. Az összeláncolt bomba okozta a legnagyobb kárt: az intézet nyugati felét, a homlokzati oldalon valóssággal kimetszette az épülettömbből.”¹³ Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az ostrom kezdetekor az épületben maradt tanárok és kollégisták a pincébe hordták le a legértékesebb könyveket a beszállásolt katonák elől. A bombatalálatok után a romok alól mentették a diákok a köteteket...¹⁴ Valószínűleg e zavaros időkben, de semmiképp sem jogszerűen tűnt el a gyönyörű metszetekkel díszített mű a gyűjteményből. Az azóta eltelt időből csupán annyit tudunk könyvünkéről, hogy 2007-ben egy müncheni aukción vásárolta meg a New York-i antikvárium.

A fentebb ismertetett dokumentumok és történeti háttér alapján kezdeményezte a restitúciós eljárást 2022 nyarán az akkori nevén ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet az akkor még a Miniszterelnökség alá tartozó, de azóta már az Építési és Közlekedési Minisztérium Kulturális Javak Főosztály munkatársaival a kötet visszaszerzésére. Három évvel később, 2025. október 1-jén az Eötvös Collegium épületében, az Irodalomtudományi Intézet könyvtárának olvasótermében együtt ünnepeltük könyvünk hazatérését. Tüzkő Péter, a Kulturális Javak Főosztály vezetője adta át ünnepélyesen a kötetet, majd Bagdány Judit hatósági műtárgy referens beszélt a három évig húzódó eljárás jogi nehézségeiről. Ezután három tudományterület képviselője mutatta be saját szemszögéből a művet és szerzőjét: Kiss Farkas Gábor irodalomtörténész, Ecsedy Anna művészettörténész és Varró Sándor fizikus. Az esemény zárásaként Markó Veronika könyvtáros foglalta össze röviden az itt leírt történetet.

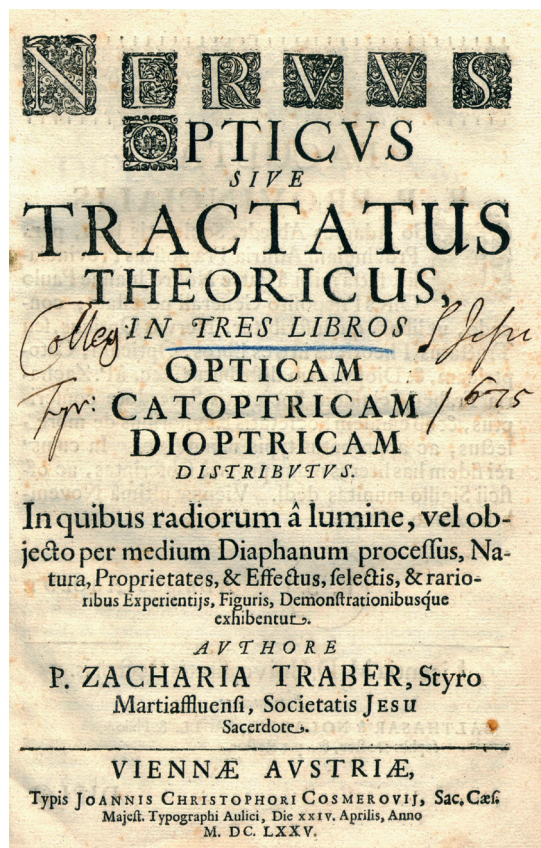
Hangsúlyoznom kell, hogy a siker az érintett intézmények elhivatott szakembereinek közös érdeme, a nehézségek dacára mindenki mindent elkövetett a maga területén, hogy kulturális örökségünk e darabja hazatérhessen.

könyvtára őrzi, ahova az egri jogakadémián tanító fia révén juthattak. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, 1990, xiv.

¹² A háborús károkat felmérő első teljes állományellenőrzés jegyzőkönyve, 1949. június 30. ELTE Eötvös József Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár 177/a dosszié.

¹³ TOMASZ Jenő aligazgató jelentése a háborús károkról gr. Teleki Géza kultuszminiszternek, Budapest, 1945. június 18. = *A háború sújtotta Eötvös Collegium* 2004, 129.

¹⁴ IMOLYA 1990. Részleteit közli *A háború sújtotta Eötvös Collegium* 2004, 19–40.

2. ábra. Trabér kötetének a címlapja

Hivatkozott irodalom

- ECSEDY Anna, *Plenus sapientia, Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai* = *Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 171–232. <https://doi.org/10.1556/muvert.62.2013.2.1>
- A háború sújtotta Eötvös Collegium, *Tomasz Jenő emlékére*, szerk. Dörnyei Sándor, Bp., Eötvös József Collegium, 2004.
- IMOLYA Imre *krónikája, Egy koronatanú feljegyzései az Eötvös Kollégium ostrom alatti napjairól* = *Juss, Vásárhelyi társadalomismereti és kulturális szemle*, 3(1990), 2, 119–139.
- KERESZTURY Dezső, *Emlékezés az Eötvös Collegium utolsó éveire* = *Valóság*, 32(1989), 3, [61]–84.
- KNAPP Éva, *Librum evolvo, Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Bp., Reciti, 2017.
- KNAPP Éva, *Pázmány Péter magánkönyvtára* = *Magyar Tudomány*, 174(2013), 852–859.
- KULCSÁR SZABÓ Ernőné Gombos Annamária, *Minden, amit a közgyűjtemények védelméről tudni akartál, de sosem merted megkérdezni, Az Egyetemi Könyvtár esete* = *Hagyományok és kihívások X. Országos Könyvtárszakmai Nap, 2022*, szerk. Szabó Panna, Székelyné Török Tünde, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2023, 13–28. https://doi.org/10.21862/HagyKihiv_2022.13

- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, 1, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*; szerk. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/1).
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, 2, Nagyszombat, 1632–1690*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Monok István, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/2).
- MARKÓ Veronika, *Eötvös József Collegium könyvtára – Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár; Egy sorsdöntő évtized története (1945–1955) = Magyar Könyvszemle*, 126(2010) 226–241.
- A pozsonyi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1900/1901. iskolai évről*, Pozsony, 1901.
- SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, 1896.

MARKÓ VERONIKA